

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9+340.111

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.3.12>

Кононенко С. В.

*кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології
Донецького інституту*

ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

ПСИХОЛОГІЧНІ КОМПОНЕНТИ РОЗВИТКУ ПРАВОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL CONSCIOUSNESS OF FUTURE LAWYERS

У роботі розглядаються особливості методологічних підходів до розробки психолого-педагогічних аспектів розвитку правосвідомості студентів у вищому навчальному закладі як майбутніх фахівців юридичного профілю. Описано компоненти розвитку правосвідомості, тому що розвиток правосвідомості юристів має вагомим практичне значення, оскільки правосвідомість є орієнтиром для суб'єктів права в соціально-правових ситуаціях, дозволяє їм робити відповідний етичний і правовий вибір, на підставі якого вони можуть ухвалювати юридично значущі рішення. У формуванні правової свідомості студентів має бути акцентовано на контрольно-оціночному компоненті, тому що про рівень розвитку правової свідомості студентів можна судити з об'єктивних і суб'єктивних показників. Об'єктивними показниками правової вихованості є показники навчальної діяльності студента (успішність, дисципліна, активність у різних сферах життя, правові знання, вміння). Суб'єктивні показники правової вихованості – це ставлення до права, оцінка права, правові цінності, правові установки, мотиви. Головним підсумком розвитку правосвідомості студентів має стати розуміння пріоритетності правових норм, особлива значущість права і освоєння правових засобів його дії в сучасному суспільстві. Правова сформованість студента виявляється в інтеграції правових знань, умінь, навичок, досвіду правомірної поведінки, особистісних установках. Успішність розвитку правосвідомості студентів залежить від організації навчально-пізнавальної діяльності, врахування особливостей психології студентів, використання сучасних інтенсивних психолого-педагогічних технологій, побудови освіти на принципах гуманізму, демократизму і плюралізму, використання технологій співробітництва, розвитку потреби студентів у безперервному навчанні і самоосвіті.

Ключові слова: особистість спеціаліста юридичного профілю, свідомість, правосвідомість, діяльність майбутніх юристів, моделі розвитку правосвідомості, професійна правосвідомість.

The paper examines the features of methodological approaches to the development of psychological and pedagogical aspects of shaping the legal consciousness of students in a higher educational establishment, as future legal professionals. A comprehensive model of the development of legal consciousness is described, as the development of legal consciousness of lawyers is of great practical importance since legal consciousness serves as a guideline for subjects of law in social and legal situations, it allows them to make appropriate ethical and legal choices on the basis of which they can make legally meaningful decisions. In the formation of the legal consciousness of students, a special focus should be placed on the control and assessment component, because the level of development of students' legal consciousness can be judged by objective and subjective indicators. Objective indicators of legal education are indicators of a student's educational activity (academic performance, discipline, activity in various spheres of life, legal knowledge and skills). Subjective indicators of legal education are attitudes towards law, assessment of law, legal values, legal attitudes, motives. The main result of the development of students' legal consciousness should be an understanding of the priority of legal norms, the special significance of law and the development of legal means of its enforcement in modern society. A student's legal shaping is manifested in the integration of legal knowledge, skills, experience of lawful behavior, personal attitudes. Successful development of students' legal consciousness depends on organizing their educational and cognitive activities, taking into account the peculiarities of the psychology of students, making use of modern intensive psychological and pedagogical technologies, building education on the principles of humanism, democracy and pluralism, use of cooperation technologies, development of students' needs for lifelong learning and self-education.

Key words: personality of a legal specialist, consciousness, legal consciousness, activities of future lawyers, models of development of legal consciousness, professional legal consciousness.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство й гуманізація освіти висувають підвищені вимоги до правосвідомості юристів. Від цього залежить їх соціально-правова, громадянська активність та готовність брати участь у зміцненні законності й правопорядку. Юрист повинен усвідомлювати свої інтереси, знати права й уміти законно їх захи-

щати, виконувати обов'язки, поважати права й інтереси інших громадян, тому правосвідомість юристів має розвиватися під впливом цілеспрямованих дій організованого характеру. Цей вплив стосується всіх сфер індивідуальної свідомості, проте сфера правової свідомості особистості найчутливіша до таких соціальних змін.

Мета статті – визначити основні компоненти формування правосвідомості юристів, виділити критерії та показники сформованості правосвідомості в юристів в умовах навчання у ВНЗ.

Аналіз останніх досліджень. Досягнення оптимального рівня розвитку правової свідомості юриста вимагає внесення змін до всіх його структурних компонентів. У цьому процесі виявляються різні ознаки – критерії професіоналізму юриста, розроблення яких стає можливим з огляду на нормативність цього явища. Якщо допустити, що в правовій свідомості є норма, то для співвідношення діяльності з її показниками можна виділити психологічні критерії та показники сформованості правової свідомості в юристів для оцінки діяльності або думок про неї [1, с. 2].

Це питання має вагоме практичне значення, оскільки правосвідомість є орієнтиром для суб'єктів права в соціально-правових ситуаціях, дозволяє робити відповідний етичний і правовий вибір, на підставі якого вони можуть ухвалювати юридично значущі рішення.

Формування та вдосконалення правосвідомості можливе лише через правове виховання і правову освіту, які повинні здійснюватися через правову пропаганду й агітацію, правове навчання та юридичну практику, індивідуальну виховну роботу й правове самовиховання. Використання у виховному процесі окреслених шляхів, а також методів позитивного впливу, переконання, наочності, роз'яснення юридичних казусів, самооцінки, самопорівняння уможлиблює формування правосвідомості юриста. Правове виховання і правова освіта юриста – це цілеспрямована й систематична діяльність державних і громадських інститутів, вплив юридичної теорії і практики на свідомість юриста [2, с. 16].

Рівень правосвідомості юристів є найважливішим показником розвитку особистості й результативності навчально-виховного процесу у ВНЗ. У наукових дослідженнях ще не встановилася єдина точка зору з питання про критерії рівнів правосвідомості юристів.

Розвиток правосвідомості залежить від зовнішніх чинників (сім'я, школа, ВНЗ, суспільство), від впливу антисоціального середовища (Г.В. Морогін [8]). На розвиток правосвідомості можуть впливати і різні форми цілеспрямованої психологічної дії, як-от психотерапія і психологічна корекція.

Виклад основного матеріалу. Індивідуальна правосвідомість і закономірності її розвитку визначаються дією різних внутрішніх і зовнішніх чинників: рівнем розвитку когнітивної й емоційно-вольової сфер; особливостями соціального середовища; характером і формою психологічного впливу тощо. При цьому вказані чинники впливають як безпосередньо на особливості правової свідомості, так і на характер розвитку особистості, зумовлюючи вибір психологічних механізмів реалізації. У дослідженні ми спираємося на принцип єдності свідомості і діяльності людини. Принцип діяльнісного підходу полягає в тому, що свідомість розвивається

в процесі і в результаті діяльності, виявляється і реалізується в ній. Це означає, що структура індивідуальної правосвідомості може бути пізнана за результатами функціонування, кінцевим його продуктом, тобто необхідно розглянути функціонально-психологічну структуру правосвідомості. У науковій літературі вперше ця позиція висловлена і застосована в дослідженнях Г.Х. Єфремової і О.Р. Ратінова. Вони виділяють такі три основні функції правосвідомості, як пізнавальна, оцінна й регулятивна, відповідно до яких визначають основні функціональні компоненти правосвідомості [10, с. 210]. Пізнавальній діяльності фахівця відповідають певні юридичні знання й уміння, тобто правова підготовка. Оцінній функції відповідає система оцінок і думок із проблем юридичних питань, тобто оцінні стосунки права і практики його виконання і вживання. Регулятивна функція реалізується за рахунок соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій.

Р.Р. Муслумов, В.В. Кожевніков, Е.С. Королькова співвідносять цілі правовиховної роботи з відповідними етапами соціалізації особистості. Така постановка питання, безумовно, відповідає структурі правосвідомості, етапам формування, періодам соціалізації особистості, проте, на наш погляд, обмежено. Ширше розуміння цілей формування правосвідомості передбачає вироблення суспільних позицій особистості, пошану до прав і свобод людини, включно зі свободою вибору переконань, толерантністю до відмінних від власних позицій поглядів. Варто зазначити, що в сучасній системі освіти центр тяжіння зміщений з інтересів держави на особистість, її потреби, проблеми самовдосконалення. З огляду на це, виникає небезпека повного ігнорування потреб суспільства в соціально активній особистості, здатній будувати свою поведінку не лише відповідно до внутрішніх імпульсів, а і з урахуванням пріоритетів суспільного розвитку [9, с. 216].

Кожному компоненту правосвідомості відповідає етап формування. Р.Р. Муслумов [9, с. 221] виділяє такі три етапи формування правосвідомості юристів, як інформаційний, ціннісний і діяльнісний. Завдання цих етапів спрямоване на послідовне досягнення рівнів правосвідомості. Завдання першого етапу – передання юристові певного обсягу правових знань. Проте недостатньо мати встановлений запас правових знань, знати норми чинного законодавства, а потрібно розуміти вимоги, цілі і призначення цих норм. Розвиток і становлення правових поглядів юристів – процес тривалий і складний (від простих спостережень за правовими явищами в суспільному житті до виявлення їх причин, взаємозв'язків, узагальнень морально-правового характеру). На їх основі формуються правові відчуття, оцінне ставлення до правових знань, правил поведінки, переконань, які є орієнтиром для визначення способів дій у правовій сфері суспільного життя. Ціннісний етап відіграє важливу роль у моделюванні поведінки юриста, яка супроводжується аналізом набутих правових знань, усвідомленням основних правових ідей і принципів, визначенням свого ставлення до них.

Для діяльнісного етапу формування правосвідомості юристів характерне прогнозування своєї соціально-правової поведінки, опанування навичок ухвалювати правильні рішення в складних ситуаціях, застосувати свої знання на практиці [9].

Для оцінки когнітивного компонента правосвідомості дослідники пропонують різні критерії. Наприклад, І.В. Воробйова для оцінки обсягу юридичних знань застосовує термін «система правових знань», щоб виділити досить змістовні пізнання в галузі права, на відміну від уривчастих відомостей, які свідчать про низьку міру розвитку когнітивного компонента правосвідомості (недостатній обсяг правових знань). Система правових знань, як зазначає вона, «потребує опанування принципів права, а також наявності мінімуму правових знань і уявлень у різних галузях права». Таким чином, за обсягом знання можуть бути оцінені як систематизовані, недостатньо систематизовані і безсистемні [3, с. 7].

В.В. Касьянов пропонує параметри широти, повноти і глибини. Широта і повнота характеризують правові знання з кількісного боку, а глибина дозволяє якісно охарактеризувати правові знання суб'єкта. Широта правової обізнаності (правових знань), на його думку, розрізняється залежно від кількості галузей права, які нею охоплюються. Повнота правової обізнаності підлягає перевірці з точки зору обсягу правових знань усередині кожної галузі права. У понятті правової обізнаності за критерієм «глибина» дослідник виділяє три рівні, які характеризують міру засвоєння суб'єктом його правових знань:

- формальне знання – найбільш поверхневий рівень, обмежений наявністю відомостей про існування правового інституту або конкретної норми, факт наявності формального знання не виключає дефектів правової обізнаності;

- розуміння сенсу правового принципу, інституту або норми характеризує здатність суб'єкта більшою чи меншою мірою судити про зміст, призначення, зв'язок з іншими правовими явищами;

- уміння подумки застосувати своє абстрактне знання в конкретній ситуації. Таку здатність індивіда можна виявити через вирішення ситуативних завдань [5].

Д.О. Керимов для оцінки рівня знання правових явищ і фактів розробив шкалу, що містить такі показники: відсутність знання, знання-пізнання, знання-відтворення, знання-розуміння, знання-вміння, знання-переконання [6, с. 48].

Під час характеристики емоційно-ціннісного компонента правосвідомості варто розуміти, що рівень ставлення до права складається з рівня і характеру емоційно-психічного переживання, оцінювання суб'єктом отриманої правової інформації, правової діяльності, правопорядку, правоохоронних органів. Аналізуючи ці вияви, можна зробити висновок про активно-позитивне, позитивне, байдуже або негативне ставлення особистості до різних правових явищ.

У низці досліджень широкого поширення набув інформаційний підхід. Серед критеріїв правосві-

домості В.М. Боєр і П.В. Макаренко виокремлюють правову поінформованість особистості (обсяг і якість знань, володіння принципами і нормами права) [7, с. 255]. На основі цього підходу виділяють елементарно необхідний, низький і високий рівні правової інформованості особистості.

Останніми роками визначився компетентнісний підхід (СФ. Зеєр, І.А. Зимня [4]). Відповідно до нього основним результатом сучасної освіти має стати не просто засвоєння знань, а набуття відповідних компетентностей в інтелектуальній, соціально-правовій, комунікативній, інформаційній сферах. У цьому контексті під правовою компетентністю юристів розуміється комплексна характеристика, в якій у єдності виявляються знання, навички, вміння, цінності, особистісні установки і способи поведінки. Обсяг необхідних сучасному громадянину правових знань досить значний, але не потрібно орієнтуватися на довгострокове засвоєння юристами всіх життєво актуальних правових норм. Необхідно дати юристові можливість набути досвіду участі в ситуаціях, регульованих правом, уявлення про те, як шукати необхідну правову інформацію, розвивати ключові компетенції, що дають можливість вирішити проблеми правового характеру.

Об'єктом оцінки правової свідомості юристів є не лише знання й уміння, а й інтелектуальні навички щодо роботи із соціально-правовою інформацією (критичне мислення), уміння представити свою точку зору, подати інформацію тощо. Компетентнісний підхід є перспективним напрямом у дослідженні правосвідомості, проте правова компетентність ще не знайшла належної розробки у виокремленні рівнів правосвідомості. Необхідно розробити і використати відповідні методи і критерії, а також інструментарій оцінювання в процесі правової освіти.

Правосвідомість може оцінюватися і як єдине ціле, і за складниками. Найбільш об'єктивною, на наш погляд, є оцінка правосвідомості, надана на основі співвідношення її компонентів. Не можна судити про високий рівень правосвідомості лише на основі окремих частин (наприклад, глибоких, повних і систематизованих знань), оскільки в логіці структурних компонентів правосвідомості можливі розбіжності, що свідчать про їх деформацію. У юристів така дисгармонія пояснюється ще й психологічними особливостями віку. Таким чином, у процесі дослідження ми повинні рухатися від надання оцінок і характеристик окремим елементам правосвідомості до оцінки явища загалом, тобто від оцінок одиничного порядку до оцінок загального.

Для повного і глибокого опису правової свідомості, крім аналізу різних структурних компонентів, окремі автори пропонують урахувати інтеграційні параметри. Р.Р. Муслумов вважає, що найповніша характеристика правової свідомості виявляється за такими критеріями, як рівень знання права, позитивна мотивація поведінки, позитивна оцінка права, готовність до реалізації правових розпоряджень, готовність до захисту своїх прав легітимними

способами, готовність до участі в соціальному контролі правової дійсності [9].

Необхідно зазначити, що вказані критерії і запропонована інтеграційна характеристика правосвідомості стосується лише його розвинутого рівня і не дозволяє оцінити інші параметри сформованості правосвідомості. Таким чином, для повного і глибокого опису суті правосвідомості необхідна комбінована оцінка таких структурних компонентів:

1) оцінка обсягу, глибини, повноти і систематизація правових знань;

2) оцінка рівня і характеру ставлення до права, міри розвитку правових переконань;

3) оцінка рівня й характеру правової установки, різновидів спрямованості поведінки у сфері права.

У розробці проблеми розвитку рівнів сформованості правосвідомості ми спираємося на інтегративний підхід, який полягає у виділенні системи критеріїв, яка характеризує найбільш істотні аспекти правосвідомості.

Відповідно до цього підходу рівень правової свідомості визначається правовими знаннями юриста, знанням основних норм і принципів права. Іншим показником правосвідомості є глибина усвідомлення соціально-особистісної значущості правових норм, що забезпечує їх «переживання», емоційно-позитивне сприйняття. Цей критерій фіксує суб'єктивне ставлення юриста до правових норм, правових інститутів, правової поведінки і дозволяє виокремити три рівні правової усвідомленості: 1) формальне інформаційне знання змісту правових норм; 2) рівень фрагментарної правової переконаності, коли значна частина правових норм залишається особистісно-індиферентною для юриста; 3) високий рівень – рівень повної правової переконаності, коли правові норми усвідомлюються юристом як суспільно й особистісно необхідні, внутрішньо приймаються ним, стають його переконаннями. Третім критерієм є правова установка та вихованість юристів, їх спрямованість [9].

Для вимірювання правосвідомості найчастіше використовується трирівнева шкала. Основна відмінність між рівнями пов'язана з дієвістю й активністю виділених компонентів вимірювання правосвідомості, участю в регуляції правової поведінки. На наш погляд, комплексна оцінка структурних компонентів правосвідомості дозволяє виокремити такі рівні правосвідомості:

– високий рівень за умов позитивної спрямованості всіх компонентів правосвідомості і стабільно високої оцінки за всіма критеріями всередині кожного компонента; особливостями цього рівня є формування потреб і вмінь у самостійному поповненні правових знань і активна правова позиція. У літературі цей рівень називають розвинутою або позитивною правосвідомістю. Під високим рівнем правосвідомості розуміється такий, за якого правові відчуття, знання, становлення є стійкою властивістю особистості, що є внутрішньою детермінантою правової поведінки. Юристам, які мають високий рівень правосвідомості, властиві усвідомленість, стійкість

і активність правомірної поведінки у всіх життєвих ситуаціях. Р.Р. Муслумов, наприклад, зазначає, що розвинена правосвідомість містить «систематизовані, глибокі знання, обсяг яких не лише становить не менше мінімуму, необхідного для регуляції власної поведінки особистості у сфері права, а і відповідно до характеру і змісту якого особистість не тільки не допускає здійснення правопорушень, а і запобігає їм, володіє високою соціально-правовою активністю і глибокою переконаністю в необхідності дотримання вимог закону» [9];

– середній рівень правосвідомості означає такий її стан, за якого правові відчуття, знання і стосунки є певною єдністю і стійкістю, але правова поведінка залежить від зовнішніх чинників, від ситуації. Юристам цього рівня властиві достатня усвідомленість і стійкість правомірної поведінки і недостатня активність. Середній рівень характеризується достатнім рівнем правових знань, позитивним ставленням до правових явищ, умінням і готовністю застосовувати правові знання на практиці, позитивною мотивацією поведінки;

– низький рівень правосвідомості означає, що в юристів відчувається недостатня усвідомленість і нестійкість основних компонентів правосвідомості, а правова поведінка залежить від конкретної ситуації, оскільки внутрішні регулювальники правової поведінки не зовсім сформовані. Наявна недостатність інформації про правові норми і, як наслідок, відмова від діяльності в цьому напрямі, байдуже ставлення до правових норм, нестійка правова позиція або неусвідомлене здійснення правопорушень.

Таким чином, правосвідомість особистості має складну психологічну структуру. Для її об'єктивної оцінки необхідно враховувати всі структурні компоненти в комплексі і взаємодії.

Найбільш узагальненим, таким, що інтегрує основні критерії правосвідомості особистості, є критерій правової поведінки. Саме в правовій поведінці особистості розкриваються правові відчуття, стосунки, знання і принципи.

У структурі правової свідомості юриста, окрім правових знань, поваги до закону, готовності до соціально-активної правової поведінки, необхідно виділяти і готовність до правоохоронної та правозастосовної діяльності.

Психологічна робота з розвитку правосвідомості юристів в умовах ВНЗ може здійснюватись за такими напрямками, як вплив на педагогічний процес; індивідуалізація навчання і виховання; корекція виховних дій і оптимізація взаємодії викладачів і юристів, поліпшення психологічного клімату в студентських групах; застосування індивідуальної та групової форми роботи: індивідуальні консультації, групові тренінги. Ідеться про реорганізацію системи професійної освіти юристів із метою прищеплення комплексу правових якостей відповідно до вимог професійно-правової культури. Найважливішими з них є такі: знання і розуміння права, оволодіння навичками та вміннями виконання функціональних правових обов'язків, здатність самостійно обирати способи

і засоби правового вирішення проблем у межах компетенції та правового статусу, повага до права, дотримання прав, свобод і обов'язків громадянина і повага до них, правова відповідальність, постійна готовність до виконання службових обов'язків, активна правова діяльність щодо юридичної допомоги населенню, потреба в правовому самовдосконаленні.

Таким чином, формування правової свідомості – цілеспрямована, конкретна та оперативна індивідуальна робота за допомогою використання комплексу методів, зважаючи на індивідуальні психологічні риси особистості юриста. Досліджуючи феномен формування правосвідомості юристів, ми дійшли висновку, що це поняття поєднує успішність адаптації юристів у навчально-правовому середовищі, сформовану внутрішню потребу особистості юриста змінити основні індивідуальні психологічні властивості та показники правосвідомості через правове навчання, професійне становлення, виховну та соціальну підтримку, психологічний супровід.

Висновки. Правосвідомість є безпосереднім джерелом активності особистості й регулятором її поведінки; традиційно розглядається як системне утворення. Більшість науковців виокремлюють низку її складників відповідно до функцій правової свідомості (пізнавальної, оцінної та регулятивної). Пізнавальна охоплює певну суму юридичних знань

та вмінь, оцінна (емоційно-ціннісний компонент) – систему оцінок та ставлень щодо різних юридичних явищ, регулятивна (вольовий компонент) – соціально-правові установки особистості.

Психологічний аналіз професійної діяльності юриста засвідчив, що юридична діяльність має перелік особливостей, які визначаються специфікою взаємодії в системі «людина – право – людина». Діяльність фахівця-юриста підпорядковується встановленим нормам і характеризується низкою особливостей, як-от: 1) наявність владних повноважень; 2) психологічний стан підвищеної відповідальності; 3) необхідність ухвалення обґрунтованих та виважених рішень; 4) напружений характер; 5) можливість появи негативних особистісних тенденцій; 6) наявність елементів небезпеки та ризику; 7) багатоплановість службових ситуацій; 8) неможливість чітко планувати й прогнозувати результати.

Феномен формування правосвідомості юристів поєднує успішність адаптації юристів у навчально-правовому середовищі, сформовану внутрішню потребу особистості юриста в змінах основних індивідуально-психологічних властивостей та показників правосвідомості через правове навчання, професійне становлення, виховну та соціальну підтримку, психологічний супровід.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абдигалиев А.У. Деформация правовой культуры: понятие, последствия, пути преодоления. *История государства и права*. 2006. № 3. С. 2–6.
2. Байниязов Р.С. Правосознание: психологические аспекты. *Изв. вузов. правоведение*. Санкт-Петербург, 1998. № 3. С. 16–21.
3. Воробйова І.В. Сучасні підходи до проблеми правової свідомості. *Правова свідомість молоді в умовах розбудови демократичної держави в Україні: Матеріали міжвузівського науково-практичного семінару молодих вчених (17 лютого 2006 р., Одеса) / за заг. ред. доктора юридичних наук, професора Долженкова О.Ф. Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. С. 7–9.*
4. Зеер Э.Ф. Психология личностно-ориентированного профессионального образования. Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф.- пед. ун-та, 2000. 258 с.
5. Касьянов В.В. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. 480 с.
6. Керимов Д.А. Проблемы общей теории государства и права: в 3 т. Москва: Современ. гуманитар. ун-т, 2003. С. 48–54.
7. Макаренко П.В. Соціально-психологічні аспекти формування особистості фахівця системи ОВС. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. Вип. 5. С. 254–259.
8. Морогин В.Г. Ценностно-потребностная сфера личности. Томск: ТГПУ, 2003. 357 с.
9. Муслумов Р.Р. Психолого-педагогические условия формирования правового сознания будущих учителей. *Вестник Бурятского государственного университета. Теория и методика обучения*. 2007. Вып. 10. С. 216–221.
10. Ратинов А.Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования. *Методология и методы социальной психологии*. Москва, 1981. С. 201–214.